

Токаленко П.О.

Херсонський національний технічний університет

РЕПРЕСИВНА ПРАВОВА МОДЕЛЬ ЗАКОНОДАВЧОЇ БАЗИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статті автор розглядає правову основу репресивної політики Російської імперії в роки Першої російської революції 1905–1907 років. Наголошується на основних статтях Кримінального зводу Російської імперії, згідно з якими притягувалися до відповідальності активні учасники революції 1905 року. Акцентується увага на регламентації правового життя на Півдні України в умовах глибокої політичної кризи в державі. Крім цього, у роботі наводяться фрагменти статей Кримінального зводу відносно покарання революціонерів на каторзі на початку ХХ століття. Автор відстоює думку про те, що Перша російська революція дала поштовх до розвитку системи воєнно-польових судів у загальнодержавному масштабі, що стало основою для організації потужної державної репресивної політики в Російській імперії.

Ключові слова: Перша російська революція, політична реакція, Південь України, воєнно-польові суди, законодавство.

Постановка проблеми. Легітимізація репресивної урядової політики в роки Першої російської революції 1905–1907 років, безперечно, пов'язана із самою політичною системою монархізму. Активізація революційних процесів у суспільстві в 1905 році призвела до масової реалізації репресивних імперських законів. Якщо в ХІХ столітті політичні арештанти були пов'язані з революційними партіями чи пропагували ліберальні ідеї в суспільстві, то починаючи з 1905 року всі учасники масових заворушень почали розглядатися як небезпечні в майбутньому вороги російської монархії – політичні злочинці. Унаслідок цього пенітенціарні установи в містах Росії були переповнені. Це вимагало від уряду не тільки розширення імперської структури виконання покарань, а й пришвидшення досудових і судових процесів над політичними арештантами шляхом широкого застосування воєнно-польових судів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед українських дослідників, які займалися вивченням питання генези законодавчої бази в Російській імперії та приділяли увагу репресивному вектору питання, слід відмітити В.А. Лізогуба, який дослідив закони Російської імперії стосовно політичних і громадських прав і свобод підданих наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Важливим у цьому контексті є дослідження Г.П. Курабцевої, яка вивчала правові основи організації військових і військово-морських судів

Російської імперії на території України на початку ХХ століття.

Серед російських дослідників необхідно відмітити Т.Ю. Борисову, яка переймалася питанням політичної боротьби навколо кодифікації законів Російської імперії в 1905–1917 роках. На основних законодавчих актах періоду Першої російської революції акцентувала увагу А.П. Яцкова. Поліцейське законодавство Російської імперії у сфері внутрішньої безпеки вивчав І.Ю. Поляков.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати репресивну модель російської правової системи на початку ХХ століття та в роки Першої російської революції. Автор не претендує на повне розкриття репресивної проблематики подій Першої російської революції на Півдні України, а лише намагається доповнити наявний інформаційний пласт власною науковою розвідкою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Репресивна модель російської правової системи на початку ХХ століття не була чимось новим і неочікуваним. Заслання до Сибіру чи на Далекий Схід, заборона листування й інші обмеження були досить поширеними формами покарання ще в ХІХ столітті, однак необхідно відмітити, що подібна методика застосовувалася однаково як до кримінальних, так і до політичних арештантів.

З огляду на гуманістичні ідеали, російська правова система на початку ХХ століття залишалася станом, тобто такою, що захищала не всі вер-

стви населення однаково. Важливим питанням у вивченні імперської правової системи в роки Першої російської революції є питання правової гнучкості подібної системи в умовах ліберального суспільного тиску в революційний період 1905–1907 років. Питання, що саме може змінити революція в умовах тотального імперського контролю в правовій сфері, є актуальним для дослідника революційних подій у Росії й сьогодні. Беззаперечно й те, що царська реакція початку ХХ століття базувалася на законодавчій сфері Російської імперії. Іншими словами, репресивна політика царизму, незважаючи на насильницький характер, не виходила за межі правової системи. Навіть масові вбивства, здійснені владою, були легалізовані інституцією воєнно-польових судів.

В умовах розбудови сучасної незалежної держави подібний досвід може стати в нагоді для суспільних організацій демократичного спрямування, щоб не допустити схожих явищ у майбутньому. Питання громадської думки та її вплив на законодавчі процеси в країні актуальне в усі часи, і в незалежній Україні також.

Питання правомочності репресивної діяльності Російської імперії на початку ХХ століття базувалося на чотирьох законодавчих актах: «Положення про покарання» від 1845 року, «Нове кримінальне положення» від 1903 року, «Устав кримінального судочинства» у редакції від 1864 року та зміни до ведення справ про злочинні діяння Ради міністрів Російської імперії, затверджені імператором, які корегувалися залежно від революційної ситуації в державі протягом 1905–1910 років [14, с. 9].

Крім цих законодавчих актів, існувало Положення про особливий стан у Російській імперії, яке було тимчасово легалізоване після вбивства імператора Олександра II у 1881 році строком на 3 роки. Згодом це положення постійно подовжувалося спеціальними імператорськими наказами у 1884, 1887, 1890, 1893, 1896, 1899, 1902 та 1906 роках. Дія цього положення домінувала над основними законами Російської імперії. Таким чином, ціле покоління російських підданих кінця ХІХ – початку ХХ століття прожило в умовах особливого стану, а про основні закони Російської імперії знало лише з книжок [14, с. 16].

Губернська влада брала на себе зобов'язання оголошувати особливий стан на місцях зазвичай після відповідного наказу з Петербургу. Так, унаслідок загострення революційної атмосфери в Херсонській губернії в 1905 році губернатор Херсонської губернії В.О. Левашов 5 серпня 1905 року звернувся до населення Єлисаветграду

з нагадуванням про введення особливого політичного режиму в місті – режиму посиленої охорони. У зверненні йшлося про заборону мати при собі чи зберігати вогнепальну зброю [10, арк. 36].

Правовий статус міст мав особливе значення для місцевої влади та мав відповідати політичному становищу в регіоні. Відомо, що Микола II наказав посилити режим управління Миколаївського градоначальства 16 червня 1905 року. У наказі зазначалося, що місто Миколаїв з околицями оголошувалося таким, що перебуває у воєнному стані [4, арк. 2].

У доповіді градоначальника Міністерству внутрішніх справ від 8 грудня 1907 року відзначається зниження соціального напруження в місті, зменшення кількості робітників, готових йти на ризик заради соціалістичних ідей. Однак відзначається, що єврейське населення не змінило свої радикальні переконання й надалі готове йти на відкрите протистояння з владою [5, арк. 31].

У грудні 1907 року воєнний стан за наказом градоначальника замінювався режимом посиленої охорони [8, арк. 2]. Уже 3 березня 1908 року начальник миколаївського охоронного відділення в доповіді градоначальнику відзначає повну стабілізацію ситуації в місті [7, арк. 4]. Однак Миколаїв усе ж залишався в режимі посиленої охорони в 1908, 1909 та в 1910 році. У липні 1910 року цей режим подовжувався до вересня [9, арк. 7]. У серпні 1910 року він знову продовжується до вересня 1911 року [9, арк. 12].

Необхідність продовження режиму посиленої охорони градоначальник Миколаєва пояснював у таємному листі до миколаївського Департаменту поліції, аргументуючи таке рішення бажанням не допустити повернення до Миколаєва з місць тимчасового покарання революційно налаштованого контингенту [6, арк. 2].

Із метою стабілізації внутрішньополітичної ситуації місцева влада брала на себе певні правові зобов'язання. Рішення місцевої влади публікувалися на шпальтах місцевої періодики. Так, газета «Відомості Одеського градоначальства» в липні 1908 року опублікувала «Обов'язкові розпорядження Тимчасового Одеського генерал-губернатора І.М. Толмачова» під реєстраційним номером 101 від 3 липня 1908 року. Згідно з наказами генерал-губернатора частково реформувалася система правопорядку в прилеглий до одеського градоначальства сільській місцевості. Зокрема, кожна сільська громада мала організувати караули для охорони населеного пункту від розбоїв, грабунків і підпалів. Кількість караульних залежала

від кількості хат у селі. На 50 хат – один караульний. На 100 хат – 2 караульних. Потім додавалися в караульний штат нові особи з розрахунку одна особа на сто будинків. У примітках зверталася особлива увага на заборону призначати в сільський караул жінок і хлопців до 17 років [1, с. 1–2].

Полиційні органи мали право затримати революціонерів на різні строки залежно від ступеня провини. Ступінь провини визначався відповідно до статті 39 Кримінального уложення Російської імперії та залежав від обставин і участі революціонера в злочинних діях проти влади. Ступінь провини розрізнявся так: I ступінь (найважчий) – арешт на строк від 3 тижнів до 3 місяців; II ступінь – від 7 днів до 3 тижнів; III ступінь – від 3 днів до 7 днів; IV ступінь – від 1 до 3 днів [15, с. 12].

Розглядаючи правову систему Російської імперії, необхідно надати перелік видів покарань, які активно застосовувалися до учасників революційного процесу в 1905–1907 роках на Півдні України, від найменшого до найсуворішого. По-перше, це догана, сувора догана або найсуворіша догана, що виносилися судом для покарання службових злочинів. Найсуворіша догана виносилася судом у відкритому судовому процесі, інші види доган – у закритому (ст. 40 Зводу законів Російської імперії). Положення про виконання покарань кримінальних і виправних. Видання 1916 року на основі редакції 1885 року, зі включенням статей 1912, 1913, 1914 років; далі – Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 13].

Особа, засуджена до позбавлення всіх прав, залишалася без спадкових прав на власне майно, яке переходило до найближчих родичів; в окремих випадках ця постанова діяла без терміну давності, тобто не втрачала чинності й після відбування покарання засудженою особою (ст. 25 Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 9]. Якщо чоловік або дружина не мали наміру ділити долю із засудженою до позбавлення прав особою, то шлюб міг бути розірваний і без згоди засудженого. Батьки в цьому разі втрачали батьківські права на дітей (ст. 27 Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 9–10].

Розповсюдження листівок, листів, прокламацій, творів із противладними закликами або їх складання каралися однаково – від 16 місяців тюремного ув'язнення до 2 років із тимчасовим позбавленням винної особи прав і привілеїв (ст. 279 Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 66]. Подібна дія, учинена особою під час виконання службових обов'язків, каралася судом значно м'якше – від 2 до 4 місяців тюремного ув'язнення чи арешту

від 7 днів до 3 тижнів (ст. 280 Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 66–67].

За відкриту образу представника влади чи спробу завдати тілесних ушкоджень винна особа каралася тюремним ув'язненням із тимчасовим позбавленням прав на строк від 8 місяців до 2 років (ст. 285 Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 68].

Підбурювачі до непокори владним розпорядженням каралися тюремним ув'язненням на строк від 4 до 16 місяців із тимчасовим позбавленням прав (ст. 273 Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 64].

Організатори робітничих страйків на підприємствах, де було пошкоджене майно чи мали місце інші матеріальні втрати, засуджувалися на строк від 8 до 16 місяців, а учасник робітничого страйку – на строк від 4 до 8 місяців (ст. 1358. Частина 1. Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 298]. Підбурювачі та посібники робітничого страйку каралися на такі самі строки (ст. 1358. Частина 2. Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 298]. За підбурювання до страйку на стратегічних об'єктах (залізниця, пошта тощо) винні каралися на строк від 2 до 8 місяців; якщо подібні дії були вчинені співробітниками відповідних об'єктів, – на строк від 8 до 16 місяців (ст. 1359. Частина 3. Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 299].

У сільській місцевості підбурювачі та заколотники масових заворушень каралися тюремним строком від 2 до 8 місяців. Якщо заворушення мало мирний характер і проявлялося у формі бойкоту роботи, то це каралося на строк від 2 до 4 місяців тюремного ув'язнення. Але в разі насильницьких дій, які призвели до матеріальних втрат в аграрному господарстві, – від 8 до 16 місяців тюремного ув'язнення (ст. 1359. Частина 9. Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 301].

За агітацію в солдатському середовищі карали засланням на поселення на термін, визначений судом у довільному порядку. За такі ж дії, наслідки яких призвели до вчинення солдатами важких злочинів, – каторга на строк не більше 8 років (ст. 131 Зв. Зак. Рос. ім., 1909) [15, с. 503].

Покарання каторгою залежно від ступеня провини та виду злочину поділялося на 7 ступенів: I ступінь (найтяжчі злочини) – довічна каторга; II – на строк від 15 до 25 років; III – від 12 до 15 років; IV – від 10 до 12 років; V – від 8 до 10 років; VI – від 6 до 8 років; VII – від 4 до 6 років (ст. 19 Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 8].

Каторжників, які втекли з місць позбавлення волі, карали так: каторжників, які втекли із сибірських або далекосхідних каторг (згідно з Уставом про засланих каторжних), – на строк від

8 до 16 місяців додаткового ув'язнення, інших – на строк від 4 до 8 місяців (ст. 313 Зв. Зак. Рос. ім., 1916) [15, с. 78].

Особливо гострим для імперської юриспруденції в роки Першої російської революції було питання організації пришвидшеного покарання для революціонерів, легалізація воєнних судів в умовах воєнного стану в окремих регіонах Росії, зокрема й на Півдні України. Стосовно передачі судової влади на місцях від цивільних органів до воєнних можна стверджувати, що подібне правове рішення виправдовувалося безпековими мотивами для держави та політичної системи в цілому [12, с. 565].

У сфері компетенції воєнно-польових судів було право прискороного ведення судових справ і легалізація необмеженої кількості смертних вироків для найактивніших революціонерів. Відомо, що проект воєнно-польових судів був запропонований військовим прокурором М.М. Масловим ще в грудні 1905 року, однак був відхилений Радою Міністрів Російської імперії. Проте вже 6 січня 1906 року цією ж радою була схвалена Меморія щодо пришвидшення судових справ і слідства в революційних умовах у державі. Голова Ради Міністрів Російської імперії С.Ю. Вітте 10 січня 1906 року виступив на засіданні Ради Міністрів із пропозицією негайно пришвидшити судові розгляди та слідства за найбільш важливими кримінальними та політичними справами [16, с. 113–115].

Микола II 8 липня 1906 року підтримав ініціативу створення воєнно-польових судів, відзначивши, що вирок має бути винесений не пізніше ніж за 48 годин від початку судового розгляду [2, с. 61]. Відомо, що ідея про створення воєнно-польових судів виникла в Миколи II ще в червні 1905 року, коли у Феодосії барабанщик Могидловер стріляв у полковника Герцика за те, що він командував обстрілом панцерника «Потьомкін». Відомо, що, дізнавшись про це, Микола II написав резолюцію про необхідність судити Могидловера воєнно-польовим судом, незважаючи на те, що самого закону про воєнно-польові суди ще не існувало. Таким чином самодержець натякав на пришвидшений розгляд цієї справи [14, с. 191–192].

Положення про утворення воєнно-польових судів від 19 серпня 1906 року було опубліковане й відповідно до цього набуло чинності 25 серпня 1906 року [11, с. 399]. Згідно із цим положенням до складу воєнно-польових судів входило 5 військових офіцерів, які в стислі терміни мали роз-

глядати всі судові справи. Особливої юридичної підготовки чи наявності практики для цієї справи не вимагалось [14, с. 199].

Смертні вироки згідно із законодавством Російської імперії мали виконувати через повішення та непублічно [15, с. 466], однак після легітимізації воєнно-польових судів засуджених до смертної кари часто розстрілювали. Із цього приводу одеський генерал-губернатор О.В. Каульбарс у шифрованій телеграмі до воєнного міністра О.Ф. Редігера зазначав, що кількість страчених революціонерів була небезпечною для психологічного стану солдат – учасників розстрільних команд. Із цієї позиції було б доцільно повернутися до страти через повішення [3, с. 94].

Згідно з дослідженням М.М. Гернета, воєнно-польовими судами на Півдні України за 1906–1907 роки була страчена 101 особа (М.М. Гернет у книзі «Історія царської тюрми. Том 4», опублікованій у 1954 році, спирався на відомості по Катеринославській, Херсонській, Єлисаветградській і Таврійській губерніях). Найбільше в південній Україні воєнно-польовими судами було страчено в Катеринославській губернії – 39 осіб, а в самому Катеринославі – 28 осіб [2, с. 76–77].

Висновки. Таким чином, можна констатувати, що генеза законодавчої бази Російської імперії розвивалася за трьома основними напрямками. По-перше, це кваліфікація дій революціонерів як найбільш небезпечних і притягнення їх до відповідальності за дії, спрямовані проти політичної системи згідно з положеннями Кримінального зводу законів Російської імперії. У цьому аспекті важливо згадати Раду Міністрів Російської імперії, яка із січня 1905 до червня 1907 року була сконцентрована на змінах до російського законодавства з метою стабілізації політичної ситуації в державі.

По-друге, це поява цілої прошарку документів регіонального чи місцевого значення, легалізованих за підписом градоначальників чи губернаторів і спрямованих на врегулювання складної політичної ситуації у відповідних регіонах, тобто локально. Такі документи, як рапорти поліцмейстерів, начальників охоронних відділень і поліції, жандармських управлінь, звернення до губернської влади від різних дипломатичних місій тощо, спонукали регіональну владу до рішучих дій, що зумовило появу цілої низки регулюючих правових документів протягом 1905–1907 років.

Крім цього, важливо відзначити й появу та легалізацію воєнно-польових судів у містах і пові-

тах, охоплених революційними рухом. Діяльність воєнно-польових судів у роки Першої російської революції була найбільшою колізією правової ситуації в Росії в 1906–1908 роках, де, з одного боку, Микола II оголосив про народження вільного суспільства й амністію для всіх революціонерів згідно з Маніфестом від 17 жовтня 1905 року, а з іншого – була розпочата активна репресивна

кампанія проти революціонерів і віднесення їхніх справ до компетенції воєнно-польової юриспруденції.

Перша російська революція дала поштовх розвитку системи воєнно-польових судів у загальнодержавному масштабі, що стало основою для організації потужної державної репресивної політики в Російській імперії.

Список літератури:

1. Ведомости Одесского градоначальства. 1908. 5 июля. № 147. С. 1–2.
2. Гернет М.Н. История царской тюрьмы. Москва, 1954. Т.4. 232 с.
3. Гернет М.Н. История царской тюрьмы. Москва, 1962. 306 с.
4. Державний архів Миколаївської області, ф-р. 229. Оп. 4. Спр. 142.
5. Державний архів Миколаївської області, ф-р. 229. Оп. 4. Спр. 250.
6. Державний архів Миколаївської області, ф-р. 229. Оп. 4. Спр. 254.
7. Державний архів Миколаївської області, ф-р. 229. Оп. 4. Спр. 275.
8. Державний архів Миколаївської області, ф-р. 229. Оп. 4. Спр. 290.
9. Державний архів Миколаївської області, ф-р. 229. Оп. 4. Спр. 327.
10. Державний архів Херсонської області, ф-р. 1. Оп. 1. Спр. 60.
11. Законодательные акты переходного времени / Под ред. Н.И. Лазаревского. Санкт-Петербург, 1909. Изд. 3. 1018 с.
12. Коркунов Н.М. Русское государственное право. Санкт-Петербург, 1909. Т. 1. 623 с.
13. Обыск, тюрьма и ссылка / Под ред. Г.А. Куклина. Женева, 1903. 45 с.
14. Полянский Н.Н. Царские военные суды в борьбе с революцией 1905–1907 гг. Москва, 1958. 240 с.
15. Свод законов Российской империи. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных, с включением статей по продолжениям 1912, 1913, 1914 годов. Санкт-Петербург, 1916. Т. 15. Изд. 1. 521 с.
16. Совет Министров Российской империи 1905–1906 гг. Ленинград, 1990. 476 с.

РЕПРЕССИВНАЯ ПРАВОВАЯ МОДЕЛЬ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ БАЗЫ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ГОДЫ ПЕРВОЙ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

В статье автор рассматривает правовую основу репрессивной политики Российской империи в годы Первой русской революции 1905–1907 годов. Уделяется внимание основным статьям Уголовного свода Российской империи, согласно которому привлекались к ответственности активные участники революции 1905 года. Анализируется регламентация правовой жизни на Юге Украины в условиях глубокого политического кризиса в государстве. Кроме этого, в работе приводятся фрагменты статей Уголовного свода Российской империи относительно наказания революционеров на каторге в начале XX века. Автор отстаивает мысль о том, что Первая русская революция дала толчок развитию системы воєнно-польових судів в общегосударственном масштабе, что стало основой для организации мощной государственной репрессивной политики в Российской империи.

Ключевые слова: Первая русская революция, политическая реакция, Юг Украины, воєнно-польові суди, законодавство.

THE REPRESSIVE LEGAL MODEL OF THE LEGISLATIVE BASE OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE YEARS OF THE FIRST RUSSIAN REVOLUTION

In the article the author considers the legal basis for the repressive policy of the Russian Empire during the First Russian Revolution of 1905–1907. Attention is paid to the main articles of the Criminal Assembly of the Russian Empire, according to which the active participants in the 1905 revolution were brought to justice. The author analyzes the regulation of legal life in the South of Ukraine in conditions of a deep political crisis in the state. In addition, the article contains fragments of articles of the Criminal Assembly of the Russian Empire regarding the punishment of revolutionaries on the penal servitude in the early twentieth century. The author defends the idea that the First Russian Revolution gave impetus to the development of the system of military courts on a nationwide scale, which in turn became the basis for the organization of a powerful state repressive policy in the Russian Empire.

Key words: First Russian revolution, Political reaction, South of Ukraine, military courts, legislation.